

УДК 215 (477—25) (092)

Вікторія Грищенко

В. ЕКЗЕМПЛЯРСЬКИЙ У РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ЖИТТІ КИЄВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Дана стаття є першою спробою систематичного наукового аналізу світогляду значного представника київської духовно-академічної школи В. І. Екземплярського та з'ясування значення спадщини мислителя в історії філософської культури України. Простежуються віхи життя та творчості В. І. Екземплярського, становлення його релігійно-філософського світогляду в контексті київського духовно-академічного життя та релігійно-філософського відродження початку ХХ століття.

Для дослідників історії філософської культури України вивчення традиції духовно-академічної філософії пов'язане, насамперед, із дослідженням феномена “славетної київської школи”, що складалася викладачами і вихованцями Київської духовної академії і відіграла значну роль в історії української і російської культури. В межах київської духовно-академічної школи сформувалась і зросла ціла плеяда глибоких, оригінальних філософів і богословів, чий творчі здобутки ще нещодавно поставали суцільною “білою плямою”. Зокрема, фактично невивченою залишається спадщина тих представників школи, чий імена і творчість, що припадає на кінець ХІХ — поч. ХХ ст., і досі невідома не тільки широкому загалові, а й багатьом фахівцям.

Особливу увагу пригортає постать Василя Іллєча Екземплярського (1875—1933), релігійного філософа і богослова, “опального” професора Київської духовної академії, відомого релігійно-церковного діяча, голови Київського релігійно-філософського товариства (1912—1918), видавця і головного редактора часопису “Християнська думка”. В особі й творчості В. Екземплярського, ніби у фокусі, відбилися важливі процеси і зрушення, що відбувалися в стінах Київської духовної академії на початку ХХ ст. З його іменем пов'язані найважливіші події у релігійно-філософському відродженні в Києві двох передреволюційних десятиліть. Про В. Екземплярського з великою пошаною згадували В. Зеньковський, С. Булгаков, В. Вернадський.

Василь Екземплярський народився 30 грудня 1875 року в Києві в сім'ї відомого в Києві педагога і духовника Іллі Тихоновича Екземплярського. Після закінчення гімназії та Литовської духовної семінарії у Вільносі він вступає до Київської духовної академії. З усіх 47 студентів набору 1887 року лише Василь Екземплярський має

відмінні оцінки з усіх предметів, а з таких курсів як церковна археологія, загальноцерковна історія, моральне богослов'я — оцінку “відмінно з плюсом”.

В 1901 році він успішно захищає магістерську дисертацію “Біблійне та святоотецьке вчення про сутність священства”, що виявилась ґрунтовним і цікавим дослідженням, “ретельно продуманим та із старанністю виконаним”¹. Рада академії високо оцінила першу серйозну працю молодого науковця — з сорока двох магістрантів лише двоє (один із них — В. Екземплярський) захистились на “відмінно”. Дисертація В. Екземплярського присвячена аналізу феномена священства, його специфіки як у дохристиянську, так і в християнську добу. В результаті скрупульозного дослідження він доходить висновку, що дохристиянське священство слід розуміти як посередництво між людиною та богом, як заступництво за людину перед всемогутнім. І в своєму найчистішому боговстановленому вигляді дохристиянське священство виступає прообразом вічного служіння. Між священством і жертвоприношенням існує щільний зв'язок. Ієрархічне (пастирське) священство відмінне од священства усіх християн, однак не принижує його. В дисертації В. Екземплярський особливо наголошує на тому, що священство існує згідно з божественною волею і відзначено особливим даром благодаті Духа святого, що не залежить у своїх проявах від особистих якостей людини².

Хоча зроблені висновки, “проти яких нічого не можна було заперечити” (думка одного з рецензентів, доцента О. І. Булгакова), В. Екземплярський обґрунтовував “ясними та однозначними місцями зі Св. Писання та відповідними уривками з творів св. Отців церкви”³, Св. Синодом було накладено сувору заборону друкувати текст дисертації без переробки сторінок про

благодать священства та сторінки про всеосвященство християн. Після деяких затримок з боку Синоду В. Екземплярському було присвоєно вчений ступінь магістра, а Рада КДА рішенням від 17 серпня 1902 року призначила його на посаду приват-доцента кафедри морального богослов'я. Розбудові саме цієї галузі богослов'я і присвятив своє наукове життя Василь Екземплярський.

Праці професора⁴ морального богослов'я Київської академії, написані у 1900-х роках⁵, стали відображенням його пошуків та переконань, що заперечували схоластичність науки і педантичність моралі, намагались піднести моральне богослов'я на якісно новий рівень, зробити його життєвим та зрозумілим для пересічного християнина, відродити священні християнські закони моралі, довести словом і ділом, що “душою нашої науки, її рушієм є віра в те, що слова Христові — “дух і життя””⁶. Звідси мислитель виводить і завдання науки морального богослов'я: “оцінювати дійсність з точки зору верховного ідеалу життя, щоб поставити християнство наріжним каменем якості або ж досконалості існуючих й, особливо, фактично панівних моральних понять, правових та побутових відносин і висвітлити можливі в теперішньому та майбутньому шляхи втілення євангельського ідеалу в житті особистому і суспільному”⁷.

Початок викладацької і наукової діяльності В. Екземплярського припадає на дуже цікавий період, який без перебільшення можна назвати періодом розквіту релігійно-філософської думки в Києві. Її головними осередками були Київська духовна академія та Університет св. Володимира.

Особливо жваві процеси точилися в стінах КДА: “Київська академія по свіжості та прогресивності тепер у нас перша”⁸, — писав К. Аггев. Саме професори КДА (а серед них і В. І. Екземплярський) виступили ініціаторами й активними учасниками Київського релігійно-філософського товариства (1907—1919), яке відіграло значну роль у науковому й культурному житті міста. До Ради цього товариства В. Екземплярський увійшов ще в 1907 році. Київське релігійно-філософське товариство не мало свого постійного приміщення. Його відкриті засідання відбувались у приміщенні Педагогічного музею, а щосереді найактивніші учасники збирались на квартирі голови товариства, професора КДА П. П. Кудрявцева⁹. Можна припустити, що на зібраннях товариства, яке пізніше арх. Антоній (Храповицький) назве “надзвичайно передовим і вільнодумним”, обговорювались не тільки теоретичні проблеми релігійно-філософського змісту, а й наболілі питання реформи духовноосвіт-

ніх закладів, адже П. Кудрявцев, В. Завітневич, Ф. Титов, М. Дроздов, В. Рибінський та В. Екземплярський входили до складу спеціальної комісії, яка в жовтні 1905 року, на вимогу Ради академії, розробляла “Проект найбільш необхідних тимчасових змін та доповнень до Статуту православних духовних академії”, у якому знайшли своє відображення концептуальне бачення сучасної вищої духовної школи і низка суттєвих доповнень до діючого Статуту. Створення такого “проекту” було вкрай важливим, адже питання церковних змін та реформ у духовноосвітніх закладах було щільно пов'язане з загальними настроями і потребами суспільного життя. Автори “Проекту” мріяли вивести академію на шлях широкого вільного та об'єктивного дослідження, без якого вона не в силах задовольнити вимоги думки, що постійно йде вперед. Тому найважливішими були ті доповнення до Статуту, які торкалися розширення самостійності повноважень Ради Академії з наукових та виховних питань, а також виборності ректора з числа найгідніших професорів академії і, що важливо, не обов'язково особи духовного сану. Недовіра до академічних Рад, закріплена в діючому Статуті 1902 р., на думку авторів “Проекту”, гальмувала розвиток духовних академії, а практика призначення на ректорство виключно осіб духовного сану сприяла тому, що вчену корпорацію могла очолити людина, яка за силою авторитету та науковим цезом багато в чому поступалась багатьом членам академічної корпорації, і, що найжахливіше, могла виявитись чужою самому духові академії.

На зборах Київської академії від 5 листопада 1905 року підготовлений комісією “Проект” було схвалено і майже одногосно затверджено. Міжакадемічна комісія, засідання якої відбулося в Санкт-Петербурзі з 10 по 22 листопада того самого року, високо оцінила роботу комісії КДА з підготовки доповнень до Статуту духовних академії, а самий “Проект” було схвалено усіма представниками від чотирьох академічних корпорацій. Синодальний наказ від 30 листопада 1905 року визнав необхідність змін в академічному врядуванні та окреслив загальні принципи майбутньої реформи духовних академії. Ці принципи полягали у розширенні прав академічних Рад із наданням їм найвищої компетенції у навчальних, виховних та наукових питаннях, у визнанні попечительного характеру місцевої єпархіальної влади щодо академії; виборності академічного керівництва¹⁰. Як бачимо, загальні принципи по суті відповідали пропозиціям комісії Київської духовної академії. Після обговорення питання реформи духовної школи на Передсоборному Зібранні в 1906—1907

роках, була введена “часткова автономія” духовних академій — вони отримали право обирати ректора, але тільки з числа єпископів, який підлягав обов’язковому затвердженню Синодом.

Зміни, що відбулися, народжували надію на втілення в життя концептуальних положень “Проекту” в повному обсязі. Але на ім’я Св. Синоду надійшла “альтернативна програма” — “Третя доповідна записка. Духовна школа” (1907), від архієпископа Волинського і Житомирського Антонія (Храповицького), в якій він, критикуючи своїх опонентів, звинувачував “професорів-автономістів” в усіх можливих і неможливих гріхах (антицерковності, в революційних планах винищення чернецтва)¹¹ і пропонував, натомість, радикально інші погляди на “реформування” духовної освіти. Зокрема, автор “Записки” вважав за необхідне “розігнати професорів, розламати і вирити фундаменти семінарських та академічних будівель, замість них в новому місці побудувати нові і наповнити їх новими людьми”¹², і до літа 1908 р. розробити новий Статут, якому підкорилися б як студенти, так і викладачі. Навіть якщо з чотирьох наявних в імперії духовних академій залишиться тільки одна, “чисто духовна”, то справа того, на думку єп. Антонія, варта.

Проект цього “ревнителю” віри, як бачимо, цілком суперечив “Проектові” київських професорів, схваленому Св. Синодом. Варто додати, що текст “довідної записки” вражає зухвалістю і навіть непристойностями, не гідними християнина, тим паче особи високого духовного сану.

На наш погляд, саме “Довідна записка” стала приводом для призначеної Св. Синодом ревізії духовних академій в 1908 році, наслідком якої стало поновлення Статуту 1884 року і відміна “часткової автономії”. Ревізором Київської духовної академії було призначено саме архієпископа Волинського та Житомирського Антонія (Храповицького). Як справедливо зауважує Г. Флоровський, “ревізія не була об’єктивною, особливо в Київській академії”¹³. Звичайно, на об’єктивну оцінку внутрішнього життя академії, зокрема викладацької та наукової діяльності її професорів, від Антонія чекати було важко. Але звіт про ревізію Київської академії в березні-квітні 1908 року (до речі, опублікований, що для службового документа є справою надзвичайною) перевершив найгірші сподівання і перетворився на звинувачувальний акт проти всіх духовних академій, а особливо проти КДА. У притаманній йому зухвалій манері преосвященний Антоній гнівно викриває “протицерковні, атеїстичні, навіть нігілістичні”¹⁴ настрої внутрішнього життя академії, в якій спостерігається “запад навчально-наукової діяльності”, а профе-

сори “з безпринципним користолобством” спрямовують свої зусилля на “автономію” проти церкви і відвертаються від науки”¹⁵.

Зрозуміло, що професори Київської духовної академії не могли залишити без відповіді наклепницький звіт арх. Антонія. Збірка “Правда про Київську Духовну Академію. Вимушена відповідь на видану арх. Антонієм брошуру “Звіт про височайше призначену ревізію КДА” стала запереченням безпідставних звинувачень. Серед підписів під спільною заявою (ректора академії єп. Феодосія, професорів М. Петрова, О. Розова, М. Дроздова, В. Завітневича, В. Рибінського, П. Кудрявцева, М. Мухіна, М. Макавейського, О. Міщенко, М. Скабаллановича, І. Четверикова, М. Попова та В. Іваницького) стоїть підпис і професора В. Екземплярського, який висловив ще й особистий протест в окремій статті, вміщеній у збірнику. Автори збірки підкреслюють, що більшість відомостей, використаних у звинуваченнях проти КДА (в тому числі й анонімний документ, за правдивість якого арх. Антоній поручився, не здійснивши його необхідної перевірки) є цілком перекрученими і спростовуються офіційними академічними документами. Більше того, арх. Антоній суперечить самому собі, коли, звинувачуючи професорів КДА в атеїзмі і послабленні зв’язку з релігією, схвально оцінює роботу професорів академії “строго церковного напрямку”, відзначаючи також і “професорів-автономістів”. Наводимо, зокрема, відгук арх. Антонія про проф. В. І. Екземплярського: “Палко захоплений і церковно віруючий молодий лектор. Його бажання бути сучасним і ліберальним (в благородному значенні цього слова) ні на хвилину не дозволяє йому забувати точку зору чистого православ’я та церкви”¹⁶. Залишається лише гадати, чому цей схвальний відгук, як й інші, наведені у звіті арх. Антонія, потонули в потоці брудних та фальшивих звинувачень на адресу Київської академії.

“Ганебна і непристойна з академічної точки зору”¹⁷, — так оцінює ревізію КДА 1908 року В. Зеньковський, — виявилась, безумовно, важким ударом для всієї академічної корпорації. Самий “Звіт” арх. Антонія, зазначав С. Булгаков, “...на будь-яку правдиву та неупереджену людину повинен був справити гнітюче враження”¹⁸. Не безпідставними виявилися, на жаль, і міркування С. Булгакова про те, “що після такого “Звіту” можна було чекати репресій”¹⁹. І вони розпочалися. Через рік після виходу збірки “Правда про КДА” було розгорнуто кампанію вигнання з академії професора морального богослов’я В. І. Екземплярського, звинуваченого в “антиправославній літературній діяльності” на підставі опублікованої в “Збірнику Дру-

гому: Про релігію Л. Толстого” книговидавництва “Путь” його статті “Гр. Л. Толстой та св. Іоан Златоуст в їхніх поглядах на життєве значення Христових заповідей”(1912). Крім розвідки В. Екземплярського, в якій автор порівнював етично-релігійні погляди Л. Толстого на життєвість християнського вчення з позицією св. Іоана Златоуста, названий збірник містив статті С. Булгакова, М. Бердяєва, Є. Трубецького, В. Ерна, В. Зеньковського, А. Білого, О. Глінки (Вольського). Метою збірника був критичний аналіз релігійного світогляду Л. Толстого. Підозрювати авторів у “толстовстві”, так само як і православно налаштоване видавництво “Путь” в опублікуванні антиправославної літератури, підстав не було. “Релігія Толстого не є нашою релігією,— читаємо у передмові до збірника.—...Заперечення ним віри в Христа... та в Його Церкву... проводить нездоланну межу між релігією Толстого та нашим розумінням християнства”²⁰.

То за які провини професорові морального богослов'я було інкриміновано тяжке звинувачення в антиправославній діяльності, що стало причиною Синодального наказу про звільнення без дозволу працювати в духовному відомстві та підставою вигнання з академії такої “неабиякої наукової сили”²¹, яким був В. Екземплярський? Навіщо була потрібна та аура таємничості, якою огорнута вся “справа” В. Екземплярського, котрий дізнався про свою “антиправославну” діяльність та звільнення з повідомлень у газетах? Поспішність “суду” свідчила про явне небажання вищих духовних осіб надати розголосу справі В. Екземплярського. З незрозумілих причин текст постанови Св. Синоду про звільнення ретельно приховувався від громадськості, а зміст офіційного листа тодішнього ректора КДА на ім'я митрополита Київського Флавіана, який і став офіційною причиною для розгляду справи В. Екземплярського, не був відомий навіть самому “підсудному”. До цієї пори ректор, котрий неодноразово відвідував його лекції й проглядав записи студентів, ніколи навіть не натякав, що вважає викладання В. Екземплярським предмета помилковим за напрямком, а його богословсько-літературну діяльність шкідливою. Звичайно, не за догматичне толстовство судили мислителя. “Вибраний привід виявився невдалим”²²,— стверджує С. Булгаков. В. Зеньковський висловлює переконання, що істинна причина вигнання — боротьба В. Екземплярського з проф. Т. І. Буткевичем, теоретиком виправдання смертної кари. Вихованець Московської духовної академії, письменник і протоієрей Т. І. Буткевич у ті роки викладав богослов'я в Харківському університеті і був членом Державної Думи. Погоджуючись із слухними виснов-

ками С. Булгакова та В. Зеньковського, згадаємо також, що перші твори В. Екземплярського з “антиправославними” думками були опубліковані ще в 1904—1910 роках. Напевне, тоді сановному духовенству, наляканому грізним приводом академічної автономії, було не до праць молодого науковця. Але після “розгрому” академії в 1908—1910 роках автору статті про Л. Толстого та Іоана Златоуста пригадали всі попередні “гріхи”: наукові праці, бурхливу викладацьку діяльність, активну участь у підготовці “Проекту” і статтю-протест у збірнику “Правда про Київську Духовну Академію”.

Акція вигнання “професора моральності” — так називали Екземплярського студенти — не пройшла непоміченою. Опальний викладач знайшов розуміння та підтримку насамперед серед студентської молоді — його палких прихильників. Саме до них були звернені слова подяки в публічній лекції “Прощальне слово професора морального богослов'я до своїх колишніх слухачів”²³, в якій В. Екземплярський закликав їх не залишати церковної ниви, не лякатися темряви і труднощів у своїй справі, гідно нести у майбуття вільне слово про правду і силу Христових заповітів.

В підтримку професора В. Екземплярського виступили також київські журналісти, для яких він був і залишався “окрасою та гордістю російської богословської науки”²⁴. У квітні 1912 р. щоденна газета “Киевская мысль” спеціально присвятила низку публікацій особі мислителя та його творчому доробку²⁵.

Чесного і принципового науковця, який зумів, на думку С. Булгакова, “в своїй церковній самосвідомості відділити гріхи і слабкості церковної влади, деморалізовані бюрократизмом і зв'язком з державністю, від живого буття града церкви Христової”²⁶, підтримали у важку хвилину колеги й однодумці з Київської академії та всі члени Релігійно-філософського товариства. І, не зважаючи на заборону Синоду професорам КДА брати участь у діяльності Релігійно-філософського товариства, його засідання тривали на квартирі В. І. Екземплярського (вул. Волоська, 4), обраного в тому ж 1912 році головою товариства. В 1914 році В. Екземплярський входить до складу Ради створеного випускниками і професорами Київського університету Науково-філософського товариства. Не припиняє він і наукових студій: 1913 року в Києві виходить його праця “Євангеліє і суспільне життя”, а 1915 року в Петрограді виходить друком ґрунтовне дослідження “Євангеліє Ісуса Христа перед судом Ніцше”.

12 листопада 1915 року В. Екземплярський отримує дозвіл від київського губернатора на

видання за власні кошти журналу “Христианская мысль”, замисленого як “орган православної самосвідомості”, що мав на меті служіння зростанню християнської думки в Росії і сприяння ствердженню істинно християнських підвалин життя. В журналі публікувались статті С. О. Аскольдова, М. О. Бердяєва, С. М. Булгакова, С. Волзького, С. М. Дуриліна, В. В. Зеньковського, О. В. Карташова, В. О. Кожевникова, С. М. Соловйова, М. М. Тарєєва, П. О. Флоренського, Л. Шестова, В. Ф. Ерна та багатьох інших.

Революційні події 1917 року були сприйняті і самим В. Екземплярським, і його товаришами по Київському релігійно-філософському товариству з великим натхненням. Як згадує В. Зеньковський, “вся редакція “Христианской мысли” раділа політичному переворотові”, який відкривав “...радісні перспективи внутрішнього росту і розквіту”²⁷. З політичними і державними змінами пов’язувалась надія на перебудову церковного життя. Всі сподівались на краще, і питання свободи, церковної творчості, ствердження істинно християнських принципів з новою силою залунали в піднесено-захоплених статтях-відгуках на революційні події. Показовими є навіть самі назви статей, надрукованих у “Христианской мысли” в березні-квітні 1917 року: “Свобода” В. Екземплярського, “На добру путь” П. Кудрявцева, “На новому шляху” В. Зеньковського, “Про вільну церкву у Вільній Росії” Е. Сабліна, “Про церковну реформу” В. Завітневича та багато інших. “Для російської церкви настає довгоочікувана доба вільного виявлення її творчих сил, вільної церковної розбудови,— писав, зокрема, В. Зеньковський,— ...для людей церковної свідомості найважливіше зараз завдання — вивести церковне життя на новий шлях”²⁸. В перші ж березневі дні редакція журналу провела кілька мітингів, присвячених релігійному питанню в нових умовах життя. Палке обговорення доповіді В. Зеньковського про книгу О. В. Карташова “Реформа, реформація і виконання церкви” виявило спільну думку його учасників про те, що “правда Христова має охопити весь світ, висвітлити й освятити всі форми життя, всі особисті та суспільні відносини”²⁹. Істинне і чисте Христове вчення мало стати джерелом натхнення для церковної творчості. “Хай загине і зникне з церкви все, що торгувало вірою, перекинувало Євангеліє на догоду людям, що робило світлий і принадний образ Христа далеким від людського серця. Хай воскресне Бог!”³⁰ — в палкому піднесенні тих днів закликав В. Екземплярський. З такими захопленими настроями і великими сподіваннями київська релігійно-філософська інтелігенція занурилась у вир революційної стихії 1917 року.

Вже весною і влітку 1917 р. по всіх єпархіях прокотилась хвиля єпархіальних з’їздів духовенства, які відбувались проти волі єпископату. На Київському єпархіальному з’їзді (12—18 квітня 1917 року), як і на всіх інших, висувалась вимога широкої участі мирян та нижчого духовенства в церковному житті через систему Рад (від парафіяльних і єпархіальних до Церковного Собору) та виборності духовенства, включаючи єпископат. З’їзд вирішив питання структури церковного управління від парафії до найвищого керівного органу — Єпархіальної Ради, до якої від мирян, разом із В. Зеньковським і П. Кудрявцевим, увійшов і відновлений на той час у професорському званні В. Екземплярський³¹. Він вітав учасників з’їзду такими словами: “Тільки тоді церковна реформа буде благословенна Господом і принесе людям радість, коли це буде реформа в ім’я Христа і за духом його Євангелія”³². Але в церковне життя невблаганно вривалась політика революційної доби, і за таких умов, можливо, важко було чекати від Київського єпархіального з’їзду істинної церковної творчості.

Великі сподівання покладались на Всеросійський Церковний з’їзд у Москві, який мав підготувати церковні сили до Всеросійського Помісного Собору, зібрати й реалізувати в церковному процесі той потенціал, що виявили місцеві єпархіальні з’їзди. “Я хотів би,— писав В. Екземплярський,— щоб наш московський з’їзд був єдиним у прагненні до Христа, всенародною мольбою за свою церкву, за свою батьківщину, всесвітнім сповіданням величі Христового вчення і вічною славою в світі розп’ятого Христа”³³. Церковний з’їзд мав вивіститись над усіма можливими партіями і розбратом та соборним єднанням усіх церковних сил здійснити докорінну реформу церковного устрою, яка дала б можливість “відродити церковну свідомість та церковні почуття, створити такий план загальноцерковної розбудови, в якому кожна особистість зможе долучитись до радісного будівництва”³⁴. На думку В. Зеньковського, Всеросійський церковний з’їзд (1—12 червня 1917 року в Москві), все ж таки був вдалим, хоча часто “...позацерковні мотиви визначали діяльність з’їзду, часто церковні проблеми використовувались у суто політичних цілях”³⁵. Головною помилкою з’їзду у вирішенні питання відокремлення церкви від держави було прийняття резолюції про недопустимість відділення церкви від держави. В. Зеньковський справедливо зауважував, що в умах вищого духовенства ще зберігалась “спроба зовнішнього впливу (через державу), ще свіжими були спогади про вплив православ’я на життя засобами самодержавства”³⁶.

Слід зауважити, що самий принцип “вільна церква у вільній державі” навіть однодумцями сприймався по-різному. В. Екземплярський не поділяв думки більшості про згубність розриву союзу між церквою та державою для обох сторін, для нього реформа церковної організації полягала передусім у рішучому розмежуванні церковного та державного, з необхідним і принциповим відділенням церкви від держави³⁷. Якщо В. Зеньковський вважав, що “православна свідомість чинить опір як злиттю церкви з державою, яка перетворює церкву на відомство, так і протистоїть роз’єднанню церкви від держави”³⁸, пропонуючи формулу творчої співпраці обох інституцій за повної фінансової підтримки церкви державою та участі уряду в управлінні церквою³⁹, В. Екземплярський суворо переконував своїх колег, що “виступи на користь автономії церкви за умови матеріальної залежності від держави залишаться словами, бо в житті той, хто платить гроші, реально платить їх за щось, і щось на них купує”⁴⁰. Пояснюючи свою позицію, В. Екземплярський писав: “Церква не повинна служити новим формам побудови державного життя. Має залишатись цілком незалежною і вільною від усіх земних спокус”⁴¹. У внутрішньому відродженні святого християнського ідеалу, а не у зовнішніх змінах церковного управління вбачав філософ великий подвиг служіння церкві й простому християнину, тому, можливо, так негативно сприйняв рішення Собору про відродження патріаршої влади. В той час, з гнівом і болем писав В. Екземплярський, “коли все краще в церкві змучилось шуканнями правди Христової на землі, задихається в атмосфері зовнішньої церковності та лицемірного благочестя, в цей час спраглому і змученому народному серцю замість води живої, бажають надати відразу фігуру “владики владик” Візантії, царського суперника на ниві досконалого пригноблення вільно-творчого релігійного життя”⁴². За переконанням мислителя, “не може бути нічого більш чужого ідеї Християнської церкви, ніж ідея земного владика церкви нашої”⁴³.

В 1918 році В. Екземплярський продовжує видавати журнал “Христианская мысль”, бере участь в засіданнях вже об’єднаних Релігійно-філософського та Науково-філософського товариств, на яких, переважно, обговорювалось питання Української автокефальної церкви. Головою об’єднаного Релігійно-філософського товариства було обрано В. Зеньковського, небавом міністра віросповідань в уряді гетьмана П. Скоропадського. Для нормалізації церковних стосунків та встановлення миру в церковному житті при Кабінеті міністрів з ініціативи В. В. Зеньковського було створено Вчений Комітет, який

“суттєво допоміг би вільній нині українській церкві знайти можливість вираження себе в слові, в обряді, в богослужінні — орган, який би очолив і направив всі творчі сили церковної культури”⁴⁴. В червні 1918 року Вчений Комітет, активними членами якого стали професори Київської академії (П. Кудрявцев, В. Рибінський, М. Міщенко, Мухін, В. Екземплярський) та Університету Св. Володимира (О. Лук’яненко, о. П. Светлов), розпочав свою діяльність. Комітет працював дуже напружено, втім, після приходу до Києва більшовиків “все було закрито, розбито,— і від Вченого Комітету нічого не залишилось: вся його робота загинула”⁴⁵.

Після встановлення в січні 1918 року радянської влади, для Києва та його мешканців розпочався найважчий і найтрагічніший період виживання. В. Екземплярський відійшов од усіх справ, став заробляти собі на життя приватними лекціями, які читав вдома (вул. Боричів Тік, 32). На лекції збиралися лише духовно близькі йому люди, серед яких: о. Олексій Глаголев, о. Георгій Єдлінський, Наталя Павлівна Глаголева, Олена Опанасівна Булгакова та інші. Серед слухачок лекцій професора в 1919—1922 роках була й Зінаїда Василівна Бокалінська, яка згодом стала його дружиною. Вінчання було таємним — через велику різницю у віці факт шлюбу подружжям не розголошувався.

В двадцятих роках у В. Екземплярського катастрофічно погіршується зір, а в 1926 році вже зовсім сліпий філософ надиктує дружині та Олені Булгаковій думки останньої праці — “Образ Христа в його зображеннях”. Слід зазначити, що з усією сім’єю Булгакових, особливо її молодшим поколінням, В. Екземплярського пов’язувала давня і щира дружба, і більшість сімейних фотографій цієї славетної родини, що зараз зберігаються в Літературно-меморіальному музеї М. Булгакова в Києві, є справою його рук. Олена Булгакова із захопленням слухала лекції філософа в 20-х роках. Думку професора високо шанував юний Михайло Булгаков, а М. О. Чудакова в книзі “Життєпис М. Булгакова” відзначає вплив професора моральності на духовне становлення молодого Михайла Булгакова. Достеменно відомо, що юний Михайло Булгаков неодноразово відвідував В. Екземплярського з бажанням побачити його христологічну колекцію, яка, можливо, й наштовхнула майбутнього автора “Майстра і Маргарити” на створення образу Христа. Унікальна колекція фоторепродукцій зображення різних євангельських мотивів, яку мислитель збирав усе своє життя, була гордістю і величезним захопленням професора В. Екземплярського. За свідченнями Тетяни Павлівни Глаголевої, колекція нараховувала не

менше 10 000 репродукцій і силою енергії та глибиною вражала всіх, хто мав щастя на власні очі побачити це унікальне зібрання. Останній творчий задум філософа — праця "Образ Христа в його зображенні" — словесне втілення візуальної глибини фоторепродукцій, на жаль, так і не був реалізований....

Василь Екземплярський помер 3 липня 1933 року і був похований на Солом'янському кладовищі. Як розповідають, безцінну колекцію після смерті чоловіка З. В. Бокалінська вивезла з собою до Чехії, де в місті Брно мешкали її батьки, а потім в один із приїздів до Києва передала Т. П. Глаголевій. На щастя, частина христологічної колекції (близько 1000 репродукцій) збереглась, і на виставці, що незабаром відкриється в музеї

М. Булгакова, кияни вперше побачать цю дивовижну частку творчого доробку філософа.

В історико-філософській літературі радянської доби не знайшлося місця не тільки аналізу спадщини В. Екземплярського, а й навіть згадці про цього мислителя, — її немає у жодному фаховому чи загальному енциклопедичному виданні. Відомостей про В. Екземплярського не містять і найсучасніші наукові праці з історії філософії в Україні, хоча ознайомлення з виданою нещодавно у Санкт-Петербурзі збіркою праць мислителя переконує: ідеї сміливого і принципового В. Екземплярського-науковця викликають не тільки історичний інтерес, а й зберігають значущість та актуальність донині.

Примітки

¹ Див.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1900—1901 год. *Линицкий П.* Рецензия на работу В. Экземплярского "Библейское и святоотеческое учение о сущности священства" // Труды КДА.— 1902.— Т. 1.— № 4.— С. 422.

² Див.: Там само.— С. 422.

³ Див.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1900—1901 год. *Булгаков А. И.* Рецензия на работу В. Экземплярского "Библейское и святоотеческое учение о сущности священства" // Труды КДА.— 1902.— Т. 1.— № 4.— С. 421.

⁴ Рік обрання В. Екземплярського на посаду професора поки що не встановлений.

⁵ Див.: "К вопросу об отношении нравственности к политике" (1905), "Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени" (1907), "Памяти Н. Н. Неплюева" (1908), "Ученые древней Церкви о собственности" (1910), "Гр. Л. Толстой и св. Иоанн Златоуст в их взгляде на жизненное значение заповедей Христовых" (1912).

⁶ *Экземплярский В.* Прощальное слово бывшего профессора нравственного богословия к своим бывшим слушателям.— К., 1912.— С. 4.

⁷ Там само.— С. 5.

⁸ Цит. за вид.: *Чудакова М. О.* Жизнеописание М. Булгакова.— М., 1988.— С. 346.

⁹ Відомо також, що прогресивна професура академії збиралась на "журфокси" в квартирі проф. М. І. Попова. Їх постійним учасником був і В. Екземплярський.

¹⁰ Див.: *Рыбинский В. П.* Из академической жизни // Труды КДА.— 1906.— Ч. 1.— С. 170.

¹¹ Див.: там само.— С. 175.

¹² Там само.— С. 175.

¹³ *Флоровский Г.* Пути русского богословия.— К.: Путь к истине, 1991.— С. 483.

¹⁴ Див.: Правда о Киевской Духовной Академии.— К., 1908.— С. 5.

¹⁵ Там само.— С. 16.

¹⁶ Там само.— С. 7.

¹⁷ *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти.— М., 1995.— С. 90.

¹⁸ *Булгаков С.* Самозащита В. И. Экземплярского. // Русская мысль.— 1912.— № 8.— С. 39.

¹⁹ Там само.— С. 39.

²⁰ Цит. за вид.: *Голлербах Е.* Религиозно-философское издательство "Путь" // Вопросы философии.— 1994.— № 2.— С. 145.

²¹ *Володин.* Проф. В. И. Экземплярский // Киевская мысль.— 1912.— № 96.— С. 7.

²² *Булгаков С.* Самозащита В. Экземплярского // Русская мысль.— 1912.— № 8.— С. 39.

²³ Див.: *Экземплярский В.* Прощальное слово профессора нравственного богословия к своим бывшим слушателям.— К., 1912.— С. 28.

²⁴ *Володин.* Проф. В. И. Экземплярский // Киевская мысль.— 1912.— № 96.— С. 7.

²⁵ Див.: Дело об увольнении из КДА профессора нравственного богословия В. Экземплярского // Центральный державный историчний архів України в м. Києві.— Ф. 275.— Оп. 1.— Од. зб. 2626.

²⁶ *Булгаков С.* Самозащита В. Экземплярского // Русская мысль.— 1912.— № 8.— С. 39.

²⁷ *Зеньковский В.* Всероссийский церковный съезд // Христианская мысль.— 1917.— № 7—8.— С. 104.

²⁸ *Зеньковский В.* На новом пути // Христианская мысль.— 1917.— № 3—4.— С. 200.

²⁹ *Зеньковский В.* Всероссийский церковный съезд // Христианская мысль.— 1917.— № 7—8.— С. 104.

³⁰ *Экземплярский В.* Свобода // Христианская мысль.— 1917.— № 3—4.— С. 188.

³¹ *Ульяновский В.* Церква в українській державі. 1917—1920 (доба Української Центральної Ради).— К.: Либідь, 1997.— С. 115.

³² Див.: Архів Київського музею М. Булгакова.— *Экземплярский В.* Обращение к духовенству и мирянам на епархиальном Киевском Съезде (без шифру).

³³ *Ульяновский В.* Церква в українській державі. 1917—1920 (доба Української Центральної Ради).— К.: Либідь, 1997.— С. 110.

³⁴ *Экземплярский В.* К предстоящему Церковному Съезду в Москве // Христианская мысль.— 1917.— № № 6—7.— С. 158.

³⁵ *Зеньковский В.* Всероссийский церковный съезд // Христианская мысль.— 1917.— № 9—10.— С. 31.

³⁶ Див.: Там само.— С. 32.

- ³⁷Див.: *Экземплярский В.* О направлении церковной реформы // Христианская мысль.— 1917.— № 9—10.— С. 105.
- ³⁸*Зеньковский В.* Пять месяцев у власти.— М., 1995.— С. 169.
- ³⁹Див.: Там само.— С. 169.
- ⁴⁰*Экземплярский В.* О направлении церковной реформы // Христианская мысль.— 1917.— № 9—10.— С. 105.
- ⁴¹*Экземплярский В.* К предстоящему Всероссийскому Поместному Собору // Христианская мысль.— 1917.— № 7—8.— С. 140.
- ⁴²*Экземплярский В.* О направлении церковной реформы // Христианская мысль.— 1917.— № 9—10.— С. 109.
- ⁴³Там само.— С. 110.
- ⁴⁴*Зеньковский В.* Пять месяцев у власти.— М., 1995.— С. 97.
Ульяновский В. Церква в українській державі. 1917—1920 (доба Української Центральної Ради).— К.: Либідь, 1997.— С. 90—186.

Viktoria Grischenko

V. EKZEMPLYARSKY IN RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL LIFE OF KIEV OF A BEGINNING XX CENTURES

This article is the first attempt of systematic scientific analysis of the world-outlook of a significant representative of Kyiv theological school V.I. Ekzemplyarsky and proving the importance of his scientific heritage in history of Ukrainian philosophy. The landmarks of his life and creativeness, the foundation of his religious and philosophical world-outlook in the context of Kyiv religious, philosophical and academic life and renaissance at the beginning of XX century are also examined in the article.